

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПРО ЕТНІЧНУ ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Черняхівська культура, яка привертає нині велику увагу дослідників, була вперше відкрита В. В. Хвойкою в кінці минулого століття. Тепер кількість відомих пам'яток черняхівської культури лише на території УРСР обчислюється сотнями; до цього слід додати ще пам'ятки, відомі за межами УРСР — на території Молдавської РСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії та ін. В деяких місцях, археологічно краще обстежених, поселення цієї культури (розміри деяких з них довжиною досягають понад 1 км) розташовані дуже густо і тягнуться вздовж берегів річок майже безперервною смугою.

Коли до цього додати, що черняхівська культура відбиває досить високий для свого часу рівень історичного розвитку, який характеризується поширенням орного землеробства, наявністю розвиненого ремесла, грошової торгівлі, значним розвитком майнових відносин, що приводили до все більшого поглиблення майнової нерівності, широкими торговельними і культурними зв'язками з сусідніми племенами і більш віддаленими країнами (наприклад, з Римською імперією) та ін., — то стане цілком ясним, що племена цієї культури не могли не лишити помітного сліду в історичному розвитку Східної Європи.

Тимчасом питання про місце черняхівської культури в розвитку Східної Європи лишається й досі найбільш спірним і викликає найбільш суперечки між дослідниками. Одним з центральних питань, безпосередньо пов'язаних з цією проблемою, є питання про етнічну приналежність черняхівської культури.

В. В. Хвойка відкрити ним культуру визначав як давньослов'янську і розглядав її як безпосереднього попередника культури Київської Русі, спираючись при цьому на такі ознаки, як поховальний обряд, характер речового інвентаря та ін.¹ Однак в буржуазній літературі набула більшого поширення гіпотеза про готську приналежність черняхівської культури, яка, незважаючи на повну відсутність будь-якої позитивної аргументації, виявилася надто живучою і існувала протягом довгого часу. Радянські дослідники, відкинувши готську теорію, знову висунули тезу про приналежність черняхівської культури давнім слов'янам.

В останній час, однак, питання про етнічну приналежність черняхівської культури знову стало предметом посиленого обговорення, причому, здавалося, загальновизнана і незаперечна теза про приналежність цієї культури слов'янам деякими дослідниками береться під

¹ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Поднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, СПб., 1901, стор. 172—190; Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913.

сумнів або й прямо заперечується¹. Тому це питання знову набуває актуальності, тим більше, що деякий новий матеріал, одержаний внаслідок досліджень за останні роки, дає багато нового для розуміння історико-культурного розвитку Східної Європи на початку нашої ери.

Зокрема, у степовому Причорномор'ї виявлено багато пам'яток, у керамічному комплексі яких є група характерного сірого гончарного посуду, дуже близького черняхівському. Це — пам'ятки Ольвійської периферії (типу Снігурівки, Афанасіївки та ін.), так звані городища Низового Дніпра (Любимівка, Козацьке та ін.) та пов'язані з ними поселення (Берислав, Дудчани) та ін. Одночасно деякі вияви, що подокуди нагадують черняхівські, були відкриті в Криму (Інкерман, Чорноріччя та ін.).

Спочатку ці матеріали викликали тенденцію поширити слов'янську територію далеко на південь і південний схід, включаючи сюди все степове Причорномор'я, Крим та ін.² Останнім часом намітилася протилежна тенденція — заперечення етнічної єдності черняхівської культури. Тепер серед частини дослідників поширюється гіпотеза, що черняхівська культура становить складне явище, яке покриває собою кілька етнічних угруповань Східної і Центральної Європи, серед яких були не тільки слов'яни, а й інші групи племен: сармати, фракійці та ін.³

У зв'язку з цим важливим завданням є уточнення території черняхівської культури. Очевидно, що для розв'язання цього питання не досить якоїсь однієї або кількох рис (наприклад, поширення сірого гончарного посуду, який на початку нашої ери міг бути у вжитку в етнічно різних племен), але потрібно врахування всього комплексу ознак, що складають характеристику черняхівської культури.

Територія черняхівської культури загалом відповідає лісостеповій смугі Східної і Центральної Європи.

Північна межа цієї території визначається досить добре і загалом точно відповідає границі між зонами Лісу і Лісостепу. В межах СРСР вона проходить приблизно по лінії Володимир-Волинський—Луцьк—Ровно—Житомир—Стугна; в більш західних районах територія черняхівської культури охоплює Малу Польщу, не поширюючись на основну територію Великої Польщі (приблизно до широти Лодзі—Люблін—Холма). На північ від цієї границі на території Польщі були поширені пізні пам'ятки пшеворської культури, синхронні черняхівським, а на території Прип'ятського Полісся — поки що слабо досліджені пам'ятки типу Корчак — Запасіка. Синхронність останніх черняхівській культурі засвідчена знахідкою типової миски черняхівського типу в одному з поховань Корчакського могильника та окремих уламків кераміки черняхівського типу в житлі, розкопаному на Запасіці. Отже, територія Прип'ятського Полісся виходить за межі поширення пам'яток черняхівського типу.

Дещо складніше стоїть справа з визначенням південної границі території черняхівської культури. У західних районах вона в основному співпадає з Карпатським хребтом і проходить вздовж північних рубежів Римської Дакії. Далі на схід вона — знову ж за Карпатським хребтом — повертає на південь і охоплює попиззя Дунаю і Дністра, де пам'ятки черняхівського типу також відомі, але поки що слабо досліджені.

¹ М. И. Артамонов, Славяне и Русь, Научн. сессия ЛГУ 1955—1956 гг. (Тезисы докладов по секции историч. наук), Л., 1956, стор. 3—6.

² П. Н. Надинский, Очерки по истории Крыма, ч. I, Симферополь, 1951.

³ П. Н. Третьяков, Спорные вопросы этнического развития восточных славян, Тезисы докладов на сессии ОИИ и ИИМК АН СССР в 1955 г., М.—Л., 1956.

Питання про південні кордони черняхівської культури на території Наддніпрянщини в останній час привертає спеціальну увагу дослідників¹. З'ясовується, що Степове Причорномор'я до території черняхівської культури вже не належить: розташовані тут пам'ятки типу Снігурівки, Любимівки, Берислава, незважаючи на те, що в них іноді зустрічається кераміка, схожа з черняхівською, за рядом інших ознак дуже виразно відрізняються від черняхівських. Різниця полягає у типі поселень (на відміну від черняхівської культури тут поряд з відкритими поселеннями існують і городища); в характері жилих споруд (кам'яне будівництво, зовсім невідоме в більш північних районах); у поховальному обряді (наявність в степових могильниках типу Миколаївки поховань у підбоях і катакомбах, зовсім не характерних для черняхівської культури), а також і в речовому інвентарі, зокрема і в кераміці. Сіроглиняний гончарний посуд умовно черняхівського типу складає лише незначну частину керамічного комплексу, характерного для пам'яток снігурівсько-любимівського типу. Та й у цьому посуді можна відзначити певні відмінності, на що звертав увагу ще О. А. Спицин, який підкреслював загальну близькість кераміки Миколаївського могильника ольвійському матеріалу².

Отже, пам'ятки Степового Причорномор'я типу Снігурівки і Любимівки становлять своєрідний культурний вияв, за деякими ознаками схожий з черняхівською культурою, але загалом виразно відмінний від неї, і пов'язаний зовсім з іншим населенням. Очевидно, його слід пов'язувати з скіфо-сарматськими племенами причорноморських степів, які у другій половині I тисячоліття н. е. переходили до осілого життя.

Пам'ятки снігурівсько-любимівського типу відомі поки що в південній частині Степового Причорномор'я. Більш північні райони Степу становлять смугу без виразних ознак осілого життя: територія масового поширення пам'яток черняхівської культури починається вже від границі між зонами Степу і Лісостепу. На південь від цієї границі поки що відомі лише дві окремі групи пам'яток черняхівської культури, винесені в Степ: вздовж правого берега Дніпра в районі Надпоріжжя (Лоцманська Кам'янка, Волоське, Микольське, Августипівка, Привільне, Федорівка та ін.) та в районі Нікополя (Кут, Грушівка, Кам'янка, Гаврилівка та ін.). Обидві ці групи пам'яток з врахуванням їх відособленості нині розглядаються як сліди просування окремих груп лісостепового населення на південь³.

Західні межі черняхівської культури сягають до південно-західної Польщі, де відомі пам'ятки типу Тропішова, Даловіци⁴ та ін., останнім часом інтенсивно досліджувані в районі будівництва Нової Гути; до північно-західної Словаччини, де пам'ятки, ідентичні черняхівським, відомі, але поки що майже не опрацьовані. На певному етапі історичного розвитку (важко визначити точну дату цього процесу) пам'ятки черняхівського типу з'являються ще далі на захід — на території Моравії (Шаратіци, Великі Немчиці та ін.)⁵.

Найменш точно при сучасному стані польових досліджень визначаються межі території черняхівської культури на сході. Деякі дослідники⁶ вважають, що на Лівобережжі Дніпра на початку нашої ери

¹ Доповідь А. Т. Брайчевської на VIII конференції ІА АН УРСР.

² А. А. Спицин, Поля погребальных урн, СА, т. X, М.—Л., 1948, стор. 53—72.

³ Див. доповідь А. Т. Брайчевської.

⁴ T. Reyman, Problem ceramiki siwej, na kole toczonej na tle odkryć w górnyim dorzeczu Wisły, Wiadomości Archeologiczne, t. XIV, Warszawa, 1936, str. 145—175.

⁵ J. Poulik, Jižni Morava, země давnych slowanů, Brno, 1948—1950.

⁶ И. И. Ляпушкин, Памятники культуры «полей погребений» первой половины I тысячелетия н. э. Днепровского лесостепного Левобережья, СА, т. XIII, М.—Л., 1950, стор. 7—32.

існували два різні культурні вияви, іноді близькі за матеріальною культурою, але залишені різними групами племен. Один з цих виявів становлять пам'ятки з катакомбним обрядом поховання, що цілком справедливо пов'язуються з сармато-аланськими племенами і розглядаються як попередники пам'яток салтівської культури. Другий вияв становлять пам'ятки власне черняхівського типу, цілком ідентичні правобережним.

Ця думка заслуговує на цілковиту увагу, але вимагає свого дальшого обґрунтування, оскільки пам'ятки другого (власне черняхівського) вияву на Лівобережжі покищо досліджені дуже слабо. До того ж пам'ятки черняхівського типу на Лівобережжі, незважаючи на ретельне обстеження території, відомі у кількості, значно меншій, ніж на Правобережжі. Складність питання підсилюється наявністю на Лівобережжі пам'яток типу Харівки і Бесседівки, зовсім відмінних від черняхівських, але синхронних ним і значно поширених на тій самій території, що й черняхівські. Дослідники вважають ці пам'ятки за проміжну ланку між зарубинецькою та ромсенькою культурою¹; якщо погодитися з цим, для пам'яток черняхівського типу не лишиться місця в місцевій традиції культурного розвитку на протязі всього I тисячоліття н. е. У зв'язку з цим виникає питання, чи не є пам'ятки черняхівського типу на Лівобережжі прийшлим елементом, у своєму генезисі пов'язаним з більш західними землями?

Всі ці питання повинні бути розв'язані або уточнені на підставі дальших польових досліджень, але врешті решт мають другорядне значення для розглядуваної проблеми про етнічну приналежність черняхівської культури.

У кожному разі, основна територія поширення черняхівської культури охоплює на заході Малу Польщу, північно-східну Словаччину, Верхню і Середню Наддніпрянщину, Північне Прикарпаття, Поділля, лісостепову (південну) частину Волині і лісостепову частину Середньої Наддніпрянщини.

Генетичні основи черняхівської культури знаходяться на цій території в місцевому культурно-історичному середовищі. Спочатку єдиною генетичною основою черняхівської культури вважалася зарубинецька культура. В. В. Хвойка, а за ним і інші дослідники вважали навіть пам'ятки зарубинецького і черняхівського типу хронологічними ланками єдиної «культури полів поховань»². Ця гіпотеза є недостатньою і неточною: стає ясним, що, з одного боку, не скрізь пам'ятки зарубинецького типу передують пам'яткам черняхівського типу, а з другого — на певних територіях зарубинецька культура не переходить у черняхівську. В останній час внаслідок робіт, проведених у Верхній Наддніпрянщині, ця думка набуває свого остаточного обґрунтування. Зарубинецька культура становила широке історико-культурне явище, що охоплювало великі простори, і мало кілька локальних варіантів. З них середньодніпровський варіант, представлений такими пам'ятками, як Зарубище, Корчувате та ін., переходить на початку нашої ери у черняхівську культуру. Інші варіанти мали шлях розвитку, відмінний від середньодніпровського.

Другим попередником черняхівської культури був південнороманський варіант пшеворської культури, поки що, правда, мало досліджений. Переростання пшеворської культури в черняхівську на Волині засвідчено рядом пам'яток перехідного типу, які мають риси як однієї, так і другої

¹ Д. Т. Березовель, Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр., ДП, т. V, К., 1955, стор. 49—66.

² В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, СПб., 1901, стор. 172—190.

культури (Дерев'яне, Городище та ін.)¹. Так само на території Малої Польщі відбувався процес переростання місцевого варіанта ранньої пшеворської культури у пам'ятки типу Даловіци-Тропішова.

Нарешті третьою генетичною основою черняхівської культури була липицька культура, поширена у Наддністрянщині, в надрах якої деякі риси майбутньої черняхівської культури (наприклад, сирій голчарний посуд) з'являються раніше, ніж в інших місцях. Зв'язки липицької культури з черняхівською також засвідчені пам'ятками, що мають риси як однієї, так і другої; взагалі, здається, більшість відомих поселень черняхівської культури на Наддністрянщині в нижніх шарах має липицькі риси².

Утворення черняхівської культури припадає на час близько II ст. н. е. Ця нижня дата не зустрічає заперечень з боку дослідників. Складніше з визначенням верхньої дати. В. В. Хвойка датував досліджені ним перші пам'ятки часом II—V ст. н. е., але припускав можливість поширення хронології культури й на пізніший час³. Прибічники готської теорії заперечували існування черняхівської культури після рубежу IV—V ст. з метою приведення хронології пам'яток черняхівського типу у відповідність з хронологією перебування готів у Причорномор'ї. Остання дата стала традиційною в літературі.

Тимчасом в післявоєнні роки дослідниками, що працюють в галузі черняхівської культури, був зібраний деякий матеріал, що свідчить про існування черняхівських пам'яток пізніше рубежу IV—V ст. Тепер аналогічний перегляд прийнятої схеми проводиться у польських і чеських археологів. Проте висунута думка про існування черняхівської культури пізніше рубежу IV—V ст. викликає заперечення з боку іншої частини дослідників, які або просто заперечують всяку можливість існування цієї культури у післягуницькі часи (М. І. Артамонов, Г. Ф. Корзухіна, І. І. Ляпушкін⁴), або, не відкидаючи такої можливості, висловлюють сумніви щодо деяких конкретних аргументів на її користь⁵. При такому становищі єдність думок може бути досягнута лише внаслідок проведення нових польових досліджень пізніх пам'яток черняхівського типу, але розбіжність в думках між окремими дослідниками не звільняє нас від необхідності використовувати хоча б у попередньому плані той матеріал, який є в наявності.

Більшість поселень і могильників черняхівської культури не має індивідуальної дати, заснованої на знахідках добре датованих речей і хронологічно визначається на підставі загальної дати всієї культури в цілому. Серед пам'яток, які датуються на підставі конкретних знахідок, значна частина належить до V — початку VII ст. н. е.

Так, з підкурганним похованням черняхівського типу в Ромашках пов'язана знахідка характерних фібул з емаллю⁶. На Ягнятинському

¹ Матеріали Луцького обласного та Київського історичного музеїв.

² Н. Ю. Смишко, Раннеславянская культура Поднепровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

³ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, СПб., 1901, стор. 172—190.

⁴ М. И. Артамонов, Славяне и Русь, Науч. сессия ЛГУ 1955—1956 гг. (Тезисы доклада по секции ист. наук), Л., 1956, стор. 3—6; Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э., СА, т. XXII, М., 1955, стор. 61—82; И. И. Ляпушкин, Памятники культуры полей погребений первой половины I тысячелетия н. э. Днепровского лесостепного Левобережья, СА, т. XIII, М.—Л., 1950, стор. 7—32.

⁵ Э. А. Сыманович, О датировке поселений первых веков нашей эры в Луке-Врублевецкой, КСИИМК, в. 57, М., 1955, стор. 23—32; Л. С. Клейн, Вопросы происхождения славян в сборнике докладов VI научн. конф. ИА АН УССР, СА, т. XXII, М., 1955, стор. 257—272.

⁶ Архів ЛОИИМК, Справа № 29/1900; Древности Поднепровья, вып. IV, К., 1901, табл. VII, 196—197; табл. IX, 198.

поселенні, в житлі, під шаром печини від згорілих стін, знайдена амфора ранньосередньовічного типу¹. Правда, деякі дослідники порівнюють її з пізньоримськими амфорами IV—V ст. і на цій підставі заперечують її датування ранньосередньовічним часом. Але ці аналогії безпідставні: ягнятинська амфора не належить до пізньоримського типу, про що свідчить порівняння характеру шийки (якщо амфори IV—V ст. мають високу конічну шийку з високими нахиленими ручками, ягнятинська амфора має шийку низеньку, циліндричну, з низькими круглими ручками). Л. С. Клейн, зокрема, при всьому бажанні понизити дату цієї амфори, зміг лише висловити припущення про можливість її датування не лише VI—VII, але й V ст. н. е.² Але така поправка мало змінює становище: якщо й припустити, що амфора дійсно була виготовлена десь у кінці V ст., датування поселення післягунськими часами лишається в силі; цьому не суперечить і інший матеріал (фібули, характер кераміки та ін.).

На поселенні в Луці-Врублівській знайдені фібули, які М. Ю. Смішко називає «уткоподібними» і на підставі добре датованого Фрауенбурзького скарбу датує VI—VII ст.³ Це датування також викликає заперечення з боку деяких дослідників. Е. О. Симанович присвятив цьому питанню спеціальну статтю, де зібрав багато аналогій, які, на його думку, свідчать про більш ранню дату цих фібул⁴. Але все це — так звані фібули з високим держакон — тип зовсім інший, ніж «уткоподібні» і більш ранній від них, що врешті змушений визнати і сам автор. Тому, гадаємо, запропонована М. Ю. Смішко аналогія Фрауенбурзького скарбу і разом з нею дата VI—VII ст. лишаються у силі.

Такі самі фібули були знайдені у пам'ятках черняхівського типу на Наддністрянщині ще в ряді пунктів: в Жабинцях⁵, Псарях⁶, Городничі⁷. В останній було також розкопано поховання, в якому знайдено фібули IV—V ст., і скляний кубок з емаллю, подібний до кубків V—VI ст. н. е.

У Мишкові розкопано могильник черняхівського типу з пізніми ювелірними виробами, серед яких є, між іншим, псевдокручений перстень з вільними звуженими кіньями, який не може датуватися часом раніше VII ст. н. е.⁸ У Підкарпатті існує ціла група так званих «підкарпатських курганів», яка датується III—VI ст.⁹ Верхня дата визначена на підставі деяких конкретних знахідок. Наприклад, одне з поховань у Мишині датується VI ст. за допомогою двоштиткової рівносторонньої фібули. Вивчення культури підкарпатських курганів дозволило їх досліднику М. Ю. Смішку виділити у західних областях УРСР групу пізніх пам'яток черняхівського типу, що відносяться до середини I тисячоліття н. е. (Костянець, Мирогоща, Вікнини Великі, Неслухів, Максимівка та ін.)¹⁰.

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 153—176.

² Л. С. Клейн, вказ. праця, стор. 260.

³ М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднепровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

⁴ Э. А. Симанович, О датировке поселений первых веков нашей эры в Луке-Врублевской, КСИИМК, в. 57, М., 1955, стор. 23—32.

⁵ М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднепровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

⁶ K. H a d a c z e k, Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego, Mat. antrop.-archeol. i etnogr., t. XII, Kraków, 1912, стор. 23—33.

⁷ М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднепровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

⁸ I. Ossowski, O grobach nieciałopalnych w Myszkowie, Zbiór wiad. do antrop. krajowej, t. XV, Kraków, 1891.

⁹ М. Ю. Смішко, Культура підкарпатських курганів (Рук. в ІА АН УРСР).

¹⁰ М. Ю. Смішко, Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р., АП, т. I, К., 1949, стор. 189—205; Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р., АП, т. III, К., 1952, стор. 337—378.

На поселенні у Костянці була знайдена пізня арбалетна фібула з плоскою спинкою, аналогії якій маємо в тому ж Фрауенбурзькому скарбі, а в Середній Наддніпрянщині — на поселенні в Ягнятині, також пізньому. Це підтверджує відносно пізню дату поселення в Костянці.

В с. Білосток на Волині, за даними Луцького музею, на поселенні культури полів поховань була знайдена підвіска у формі лунниці з стилізованим зображенням кінських голівок, яка може бути віднесена до середини I тисячоліття н. е. Скарб VI—VII ст., знайдений в с. Росава, знаходився в характерній посудині (гличуку) черняхівського типу. На могильнику черняхівської культури в с. Данилова Балка Е. О. Симанович виділяє групу пізніх поховань, які він на підставі знахідки римської монети IV ст. — дуже потертої і перетвореної на привіску (отже, яка використовувалась дуже довго — напевно не менше століття) — відносить до V—VI ст.¹

Внаслідок обстеження місць знахідки Мартинівського і Малоржавецького скарбів, проведеного в 1947 р. Н. В. Лінкою, з'ясувалося, що в обох випадках знахідки скарбів пов'язуються з поселеннями черняхівського типу, причому ні безпосередньо на цій території, ні в околицях, ніяких інших пам'яток, з якими можна було б їх пов'язувати, немає². Отже, ці скарби можуть бути пов'язані лише з зазначеними поселеннями черняхівського типу.

Пізні пам'ятки черняхівського типу відомі і на Лівобережжі Дніпра. Так, в с. Заміське спіральна «очкоподібна» підвіска, характерна для старожитностей VI—VII ст. н. е., була знайдена на поселенні черняхівської культури. В с. Коровинці, також на поселенні черняхівського типу, була знайдена характерна ранньосередньовічна амфора. Навіть І. І. Ляпушкін, який взагалі заперечує існування черняхівської культури на Лівобережжі після кінця IV ст., для поселення в Коровинцях згоден зробити виняток³.

Отже, маємо понад півтора десятка пам'яток черняхівської культури, які на тій або іншій підставі можуть бути датовані часом V—VII ст. н. е. Важко уявити собі, щоб в усіх цих фактах була випадковість. Наведені матеріали, гадаємо, дають достатні підстави для твердження про існування черняхівської культури принаймні до VI — початку VII ст. н. е. Цей висновок підтверджується і наявністю деяких рис черняхівської культури в пам'ятках більш пізнього часу — VII—VIII ст. (правда, поки що відомих в незначній кількості). Так, на Пастирському городищі VII—VIII ст., у добре датованих і фіксованих комплексах зустрічається характерний сіроглиняний посуд, ідентичний черняхівському, який тут, проте, складає лише частину керамічного комплексу. В деяких об'єктах (наприклад, в житлі № 16) знайдені посудини, які піддаються повній реставрації, отже, вважати, що вони випадково потрапили до комплексів VII—VIII ст., немає підстав.

Таким чином, загальну хронологію черняхівської культури можна визначити між II і половиною VII ст. н. е.

Визначення території і хронології черняхівської культури розв'язує і питання про етнічну приналежність цієї культури. Звідси, зокрема, випливає неможливість пов'язання її з готами, насамперед через повну невідповідність ареалу її поширення і часу існування — тій території, де готи засвідчені історично, і часу їх перебування у Причорномор'ї. Насправді готи, за історичними відомостями, займали Північне Причор-

¹ Э. А. Симанович, Погребения V—VI в. н. э. у с. Данилова Балка, КСИИМК, в. XLVIII, М., 1952, стор. 62—70.

² Н. В. Лінка, Розвідка в Канівському районі, АП, т. III, К., 1952, стор. 99—105.

³ И. И. Ляпушкин, Памятники культуры эпохи погребений первой половины I тысячелетия н. э. Днепровского лесостепного Левобережья, СА, т. XIII, М.—Л., 1950, стор. 18.

номор'я, Крим, почасти — Північний Кавказ (готи-тетраксити). Перебування готів у Лісостепу є дуже сумнівним; тимчасом саме степове Причорномор'я, Крим і Кавказ до ареалу черняхівської культури не входять.

Поява готів у Причорномор'ї припадає на III ст. н. е., тимчасом виникнення черняхівської культури належить до більш раннього часу. Перебування готів у Причорномор'ї тривало лише до кінця IV ст. В 70-і роки IV ст. вони під тиском гуннів відійшли на захід, пройшли через Подунав'я в Італію і на Піренейський півострів. В Причорномор'ї лишилася купка кримських готів і готів-тетракситів. Але черняхівська культура не зникла в кінці IV ст., а продовжувала існувати пізніше, і навіть ті дослідники, які висловлюють сумнів щодо поширення її хронології на VI—VII ст., не можуть заперечити існування її в V ст.

Проти готської приналежності черняхівської культури свідчать також її місцеві, східноєвропейські генетичні корені і наступна доля. Характерно, що шлях готів на захід позначений зовсім іншими пам'ятками, ніж черняхівські. Ці пам'ятки відомі широко у Центральній Європі, зокрема на території Угорщини (Пуца-Бакод, Перьямош та ін.)¹. У нас характерним прикладом може вважатися поховання у с. Косино на Закарпатті². Це — поховання з трупопокладенням, з характерним «готським» набором речей — керамікою, виразно відмінною від черняхівської, пластинчатими фібулами, характерними серезжками, намистом, люстерками, речами з іпкрустацією і т. д. Остготські пам'ятки Італії або вестготські в Іспанії мають аналогічний характер³. В Причорномор'ї аналогії їм маємо в Криму (пам'ятки типу Суук-Су, що пов'язуються з Кримськими готами) та на Північному Кавказі (частина поховань Борисівського могильника), які аж ніяк не можуть бути сплутані з пам'ятками черняхівської культури.

З аналогічних міркувань не можна погодитися і з гіпотезами про пов'язання черняхівської культури з сарматами і фракійцями, археологічні пам'ятки яких добре відомі дослідникам.

Інтенсивність і густина розміщення пам'яток черняхівської культури на всій основній території її поширення, безумовно осілий характер її, довготривалість існування і багатопаровість окремих її пам'яток — все це свідчить, що черняхівська культура була культурою основного осілого населення цієї території, а не якихось тимчасових чужинців. Виникає питання, яка саме етнічна частина східноєвропейських племен може вважатися хазяями цієї території і її основним населенням? І тоді думка про слов'янську приналежність черняхівської культури сама собою стане на порядок денний.

Територія черняхівської культури, безперечно, входила до складу древньослов'янських земель, як про це свідчить дослідження найрізноманітніших джерел — історичних, археологічних, лінгвістичних, топографічних, антропологічних та ін. Л. Нідерле, наприклад, включав до складу найдавніших слов'янських земель Середню Наддніпрянщину, Волинь, Північне Прикарпаття, тобто майже всю територію, зайняту черняхівською культурою⁴; спірною лишається хіба що Нижня Наддністріянина.

Для часу існування черняхівської культури (принаймні другої його половини) маємо цілком певні відомості, що вміщують на всій цій території слов'янські племена антів і склавнів.

¹ I. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, B. I—III, Braunschweig, 1905.

² Матеріали в Ужгородському музеї.

³ N. Aberg, *Gothen und Langobarden in Italien*, Uppsala, 1923.

⁴ L. Niederle, *Rukovet slovanských starožitnosti*, Praha, 1953.

Найважливіші дані про розміщення і локалізацію антів і склавів маємо у Йорнанда, який пише: «Склавіни живуть від города Новіедунума і озера, яке називається Мурсіанським, до Дністра, а на півночі — до Вісли. Місце городів у них займають болота і ліси. Анти ж хоробріші з них, живучи на вигині Понта, простягаються від Дністра до Дніпра»¹.

Отже, південною межею території антів і склавів є Дунай (на цей час слов'янські племена вже встигли просунутися аж до самої течії великої ріки), на відрізку від гирла, яке належало антам, до району гирла Драви, де існувало місто Мурса і де дослідники вміщують Мурсіанське озеро. Західна межа вказаної Йорнандом території лежить дуже близько від західної межі поширення черняхівської культури. Новіедунум, який, очевидно, позначав межу між антами і склавінами, знаходився в Пониззі Дунаю недалеко від дельти. Отже, основну частину течії Дунаю займали склавіни, у антів залишалось саме Пониззя — при Лукомор'ї.

Північною межею країни склавів Йорнанд називає Віслу (точніше — басейн Вісли, бо напрямок течії цієї ріки — з півдня на північ — не міг бути північною межею). І тут бачимо відповідність вказаних Йорнандом рубжів території поширення черняхівської культури, яка займала верхів'я Вісли, не поширюючись на основну частину її басейну.

Територія антів визначається від Дніпра до Дністра. З приводу цієї вказівки можуть бути застереження, що неясно, яку саме частину простору між зазначеними ріками має на увазі Йорнанд, але тут на допомогу приходять відомості інших древніх авторів, які вміщують антів на північ від гунно-болгарських племен Північного Причорномор'я. Останні займали територію в основному степової смуги, отже, антські землі, не вдаючись в детальне визначення точних меж, приходяться в основному на територію лісостепової смуги, тобто там, де були поширені пам'ятки черняхівської культури.

Повідомлення Прокопія Кесарійського про «незлічені племена антів», які живуть на північ від утігурів², дає підставу багатьом авторам поширити територію антів і на область лівобережного Лісостепу³.

Отже, територія антів і склавів, як вона виступає на підставі свідчень візантійських авторів, загалом дуже точно співпадає з територією черняхівської культури.

Так само хронологія відомостей про антів і склавів цілком відповідає хронології черняхівської культури. Датування цієї культури в межах до половини VII ст. робить цілком закономірним пов'язання з носіями її тих відомостей про антів і склавів, які стосуються їх політичної діяльності в VI — на початку VII ст. н. е. Проте навіть і заперечення деякими дослідниками датування черняхівської культури VI — VII ст. аніскільки не змінює становища, оскільки, звичайно, анти і склавіни існували і до цього часу, про що маємо відомості в джерелах хоч би в того ж таки Йорнанда, який пише про антів і склавів стосовно IV ст. (часи Германаріха і Вінітара)⁴. Зокрема, до IV ст. належать відомості про готто-слов'янські війни. Згадка імені «ант» у керченському написі III ст. н. е. відсуває «антські часи» ще глибше у минуле.

Відомості Йорнанда про події IV ст. н. е. стосуються знову-таки тих земель, про які йдеться, де тільки і могли відбуватися сутички слов'янських племен з готами. Візантійські автори, описуючи антів і склавів і локалізуючи їх в зазначеному районі Східної і Центральної Європи, розглядають їх як основне і автохтонне населення цих земель, ані словом не згадуючи про їх можливу появу тут з інших земель. Звичайно,

¹ Jord, De rebus geth., III, 34, 35.

² Proc., De bello goth., IV, 4.

³ Б. А. Рыбаков, Анти и Киевская Русь, ВДИ, № 1, 1939, стор. 319—337.

⁴ Jord, De rebus geth., XXIII, 119—120; XLVIII, 246—248.

це було б зовсім неможливо, коли б анти і склавіни з'явилися на ті землі, де вони засвідчені джерелами, лише десь близько VI ст.

Навіть говорячи про антив і склавів у Подунав'ї, куди вони напевно пересунулися з півночі вже після падіння тут римського панування, візантійці нічого не згадують про цей рух. Звідси можна зробити висновок, що на лівобережжі Дунаю антські і склавівські племена з'явилися значно раніше початку їхнього руху за Дунай, на територію сучасної Болгарії, принаймні починаючи від III—IV ст. Цей рух у свою чергу простежується на підставі матеріалів черняхівської культури, пам'ятки якої саме від III—IV ст. н. е. починають з'являтися на південь від Карпатського хребта — в Трансільванії і в самому Подунав'ї. Саме від цього часу нам відомі такі могилиники, як Марошсентанна, Марош-васаргель, Альдені, Спанцов та ін.¹, які зберігають свій цілком яскраво виявлений черняхівський характер і разом з тим виразно відрізняються від пам'яток місцевого романізованого населення. Одночасно на деяких поселеннях місцевої дакійської культури римського часу (Крістешті)² з'являються черняхівські шари.

Таким чином, бачимо повну територіальну і хронологічну відповідність відомостей про антив і склавів з даними про поширення черняхівської культури. Це дає можливість етнічно пов'язувати її з древньослов'янськими племенами. Думка про приналежність черняхівської культури на території Східної Європи антам, висловлена в 1943 р. Б. О. Рыбаковим³, гадаємо, цілком відповідає історичній істині і може бути доповнена лише в тому, що аналогічні пам'ятки, відомі на території Центральної Європи, повинні бути пов'язані з склавінами.

Як відомо, джерела підкреслюють етнічну і культурну спорідненість антських і склавівських племен. Так, Прокопій писав, що «у обох цих варварських племен все життя і закони однакові»⁴, а далі підкреслював, що «у тих і других одна і та ж сама мова, досить варварська, і по зовнішньому вигляду вони не відрізняються одна від одної»⁵. Зневажливе ставлення Прокопія до слов'ян відбиває загальне ставлення візантійців до північних «варварів», але настирливе підкреслення спільності життя, законів, мови і т. д. між антами і склавінами заслуговує на спеціальну увагу і підтверджується повною близькістю і тотожністю черняхівської культури східних і західних районів її поширення.

Генетичні корені черняхівської культури, які міцно пов'язують її з місцевими культурно-історичними традиціями, знову-таки визначають її місце в історії саме східнослов'янських племен. Дійсно, слов'янська приналежність зарубинецької і пшеворської культури нині ні в кого з дослідників не викликає сумніву⁶. Складніше стоїть питання про надністрянську липицьку культуру, яку деякі дослідники вважають також слов'янською⁷, а інші згодні скоріше зарховувати її носіїв до фра-

¹ I. Kovacs, A Maroszentannai nevéndorlaskori temető, Dolgozatok, III, Kolozsvár, 1912; A Marosvásárhelyi őskori telep, skuth a-es nevéndorlaskori temető, Dolgozatok, VI, Kolozsvár, 1915, pp. 226—325; G. h. Stefan, Une tombe de l'époque des migrations, a Aldeni (Dép. de Buzău), Dacia, VII—VIII, București, 1941, pp. 217—221; M. Bucur, Santierul Spantov, Studii și cercetări de istorie veche, 1—2, 1953, pp. 220—239.

² A. I. Ferenczi, Dare de seamă asupra săpăturilor arheologice dela Cristești, Anuarul Com. Monum. istorice secția pentru Transsilv., 1926—1928, Cluj, 1929, pp. 216—217; D. Popescu (i inși), Săpăturile dela Cristești, Studii și cercetări de istorie veche, an. II, I, 1951, pp. 279—283.

³ Б. А. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, ИЖ, 11—12, 1943, стор. 73—80.

⁴ Proc., III, 14, 22—23.

⁵ Proc., III, 14, 26—27.

⁶ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М., 1953.

⁷ М. Ю. Смишко, Раннеславянская культура Подпестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, в. XLIV, М., 1952, стор. 67—82.

кійських племен¹. Не вдаючись в дуже складне і багатогранне питання про етнічний склад населення Прикарпаття і Наддністрянщини в епоху близько рубежу нашої ери, зазначимо, що як би це розв'язувалося це питання, воно не може вплинути на оцінку етнічної приналежності черняхівської культури в цілому. В процесі утворення останньої слов'янські племена втягнули до орбіти свого етногенезу і асимілювали деякі неслов'янські племена, наприклад частину сарматських племен, які жили на території Поросся. І питання про те, чи було населення Наддністрянщини слов'янським ще в останні століття до нашої ери (на користь чого свідчить багато даних), чи в основній своїй масі стало слов'янським лише на початку нашої ери, — в даному випадку не має принципового значення.

Дальший розвиток черняхівських племен свідчить, що їх культура займає значне місце у загальноісторичному розвитку слов'янських племен і відіграла неабияку роль в утворенні середньовічної культури слов'янських народів. Це питання є найскладнішим з усього комплексу питань, пов'язаних з обговорюваною проблемою, через слабе дослідження слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. на тій території, де була поширена черняхівська культура. Зв'язки черняхівської культури з більш пізньою слов'янською культурою виявляються в еволюції типу поселень, характері домобудівництва, похоронному обряді, в речовому інвентарі та ін.

Тип поселень, характерний для черняхівської культури, зберігається і пізніше. Городища IX—X ст. і пізніші — це феодалні замки, і виникнення їх відбиває нові соціально-економічні умови. Але поряд з цими городищами-замками маємо звичайні села, в яких жила переважна більшість населення і які за своїм типом і місцем розташування ідентичні селищам черняхівської культури. Часто вони розташовуються на тих самих місцях, що й поселення черняхівської культури, внаслідок чого ранньосередньовічні шари безпосередньо нашаровуються на черняхівські.

Характерним для черняхівської культури типом житла є наземна будівля з дерев'яними стінами, обмазаними глиною, тобто той тип житла, який продовжував існувати на цій території і в ранньосередньовічні часи. Напівземлянки, характерні для ранньосередньовічної слов'янської культури, також з'являються ще в пізніших пам'ятках черняхівського типу (Лука-Врубівецька, Пражів та ін.). Пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е., як наприклад Пастирське, характеризуються одночасним існуванням обох типів споруд.

Житла, характерні для черняхівської культури, мають здебільшого глинобитні печі, але знову-таки в пізніх її пам'ятках набувають поширення печі-кам'янки (Лука-Врубівецька, Пражів, Слободище та ін.). Такі ж печі-кам'янки у житлах напівземлянкового типу відомі у більшості східнослов'янських пам'яток VII—IX ст. — у найдавніших житлах Плісеська (VII—VIII ст.), в Липі, на Радванці в Ужгороді та ін.

Отже, традиція в типі поселень і домобудівництві, властива черняхівській культурі, появляється пізніше в пам'ятках східнослов'янської культури другої половини I тисячоліття н. е.

В галузі обряду поховань спільною рисою черняхівської культури і слов'янської культури кінця I тисячоліття н. е. і доби Київської Русі є співіснування трупоспалення і трупопокладення — загалом в тих самих формах. Те, що в київські часи значного поширення набуває обряд поховання під курганами, не може бути підставою для протиставлення

¹ Коротка археологія західноукраїнських земель, Львів, 1932.

черняхівської культури культурі Київської Русі, оскільки курганний обряд поховань також з'являється ще в пізній період існування черняхівської культури (Підкарпатські кургани, Ромашки, Кривеньке, Михайлівка та ін.). До того ж, на тій території, де була поширена ця культура, і в пізніші часи існували поля поховань, або могильники з такими малешькими насипами, які не збереглися до наших днів (на це звертав увагу ще В. В. Хвойка¹).

Так само багато спільного є між черняхівською культурою і слов'янською культурою раннього середньовіччя в галузі речового інвентаря. Зокрема, кераміка, характерна для середньовічної слов'янської культури (основною її формою, як відомо, є опуклобонний горщик з відігнутими назовні вішцями), бере свій початок в черняхівській культурі, що однаково характерно як для східних, так і для західних слов'ян. Це стосується і деяких дрібних деталей. Наприклад, своєрідна форма вінець, характерна для слов'янського посуду IX—X ст. на широких територіях (вінця із зрізаним краєм і так звані «комірцеві»), вперше з'являються в пізніх виявах черняхівської культури (Лохвиця, Жуківці, Лука-Врублівецька, Іванківці, на території Польщі — в Іголомі, Тарнові та ін.). Лінійний і хвилястий орнамент, який становить дуже характерну рису ранньосередньовічної слов'янської кераміки, також існував уже на посуді черняхівської культури.

Деякі форми посуду, характерні для черняхівської культури, продовжували існувати в пізніші часи в дереві (миски).

Багато спільного знаходимо також і в інших галузях матеріальної культури антсько-склавінського і ранньосередньовічного часів. Це стосується і знарядь основних галузей виробництва, як орне хліборобство, основні види ремесла і т. д., і багатьох груп побутового інвентаря. Наприклад, безперервна традиція ювелірного мистецтва на протязі всього I тисячоліття н. е. простежується на підставі ряду хронологічно послідовних археологічних комплексів. Цього не можуть заперечувати і ті дослідники, які не пов'язують черняхівську культуру з культурою Київської Русі і лише намагаються пояснити цю традицію сторонніми впливами², хоча показати джерело цих впливів навряд чи можливо.

Звичайно, ті ознаки, які характеризують черняхівську культуру, не могли залишатися незмінними протягом багатьох століть і внаслідок історичного розвитку матеріальної культури східнослов'янських племен поступово змінювалися. Деякі сторони культури, які були наслідком сторонніх впливів (наприклад, з боку римської культури) могли взагалі не залишити по собі традиції, інші в нових історичних умовах набирали нових форм; треті виникали як цілком нові явища. Але наявність деяких відмінностей між культурою Київської Русі і черняхівською культурою не дає підстав заперечувати генетичні зв'язки між ними, як і не дає підстав для заперечення єдності розвитку східнослов'янської культури різниці між пам'ятками IX—XIII ст. і більш пізньої доби.

Немає сумніву, що черняхівська культура була не єдиним попередником і джерелом середньовічної слов'янської культури (так само як анти, і склавіни становили далеко не весь великий масив слов'янських племен), але вклад її сюди був дуже важливим і значним. Анти і склавіни становили собою ту частину слов'янських племен, які на початку і в середині I тисячоліття н. е. внаслідок певних історичних причин у своєму історичному розвитку пішли значно вперед у порівнянні з сво-

¹ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Поднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, СПб., 1901, стор. 172—190.

² М. И. Артамонов, Славяне и Русь, Научн. сессия ЛГУ, 1955—1956 гг. (Тезисы докладов по секции ист. наук), Л., 1956, стор. 3—6; Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э., СА, т. XXII, М., 1955, стор. 61—82.

їми більш північними (і тим самим — більш віддаленими від найдавніших культурних центрів) сусідами і родичами. Вважаємо, що завдяки тому, що анти і склавіни стояли на трохи іншому ступені історичного розвитку, а не етнічною віддаленістю пояснюється виразна відмінність характеру черняхівської культури від слов'янських же культур більш північних районів.

Візантійські автори описують антське і склавінське суспільство як таке, що досягло дуже високого рівня історичного розвитку. Для нього, наприклад, характерним є значний розвиток рабовласництва (з використанням рабів у власному господарстві, работоргівлею та іншими явищами); є натяки на якісь нові форми соціальної залежності, в яких є підстави вбачати певні зародки майбутніх феодалних відносин. Анти і склавіни були об'єднані в сильні союзи племен і мали свою суспільну верхівку, в чийх руках зосереджувалася влада. В джерелах знаходимо ряд відомостей про антських і склавінських царів, які володіють своєю країною і мають підданих (Бож, Давріт, Мусокій, Ардагаст та ін.); про вельмож і старійшин, які оточували цих царів і разом з ними брали участь в управлінні країною та ін. Досить сильною, за численними вказівками джерел, була військова організація антив і склавівів.

Можна сказати, що, крім черняхівської культури, немає іншого культурного вияву відповідного часу на території Східної і Центральної Європи, який відбивав би суспільний стан, подібний до описаного у візантійських джерелах. Всього цього не знайдемо в характеристиці суспільства, яке залишило, скажімо, пам'ятки типу Корчак або лівобережні пам'ятки типу Харівки і Бессдівки, що відбивають пізній етап общинно-родового ладу. Проте все це цілком відповідає стану суспільства черняхівської культури, яке стояло на грані остаточного розкладу нерівно-общинних і зародження класових відносин.

Характерний приклад: візантійські джерела неодноразово повідомляють про наявність у антив і склавівів грошового обігу¹. І дійсно, саме у племен, що залишили черняхівську культуру, виникнення грошового обігу і використання монети припадає ще на перші століття нашої ери, про що свідчить велике поширення тут римських монет. Отже, на VI ст. н. е. ця група племен мала вже певну традицію розвитку грошового обігу, в чому не можна не вбачати ще одну відповідність даних про антське і склавінське суспільство, наявних у творах візантійських письменників, характеристиці суспільства, яке залишило пам'ятки черняхівської культури.

Отже, і за рівнем свого історичного розвитку черняхівські племена цілком відповідають даним про антив і склавівів, які знаходимо в творах візантійських письменників.

Таким чином, співпадіння території і хронології черняхівської культури з територією і часом історичної діяльності антив і склавівів, генетичні зв'язки цієї культури з більш давніми культурними виявами, які визнаються за слов'янські, і з більш пізньою культурою ранньої Київської Русі; відповідність відомостей візантійських письменників про суспільний лад антив і склавівів характеристиці того суспільства, що залишили пам'ятки черняхівського типу, — все це, гадаємо, дає достатні підстави вважати, що саме племена, які залишили пам'ятки черняхівської культури, відомі в джерелах середини I тисячоліття н. е. під ім'ям антив і склавівів і що, отже, черняхівська культура в основі своїй є слов'янською.

¹ Proc., De bello goth., III, 14, 1—20, IV, 25, 5—6.

ЭТНИЧЕСКАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Черняховская культура представляет собой весьма яркое явление в культурно-историческом развитии Восточной Европы. Территория ее распространения охватывала южную часть современной Польши, северо-восточную Словакию, Северное Прикарпатье, Вольнь, Подолию, Поднестровье и Среднее Поднепровье. Хронология черняховской культуры на основании ряда конкретных находок определяется между II и серединой VII в. н. э. Генетически черняховская культура восходит к культурам зарубинецкой, пшеворской и липицкой, распространенным на этой же территории в предшествующее время. Это определяет этническую принадлежность черняховской культуры: она не может быть увязана ни с готами, ни с сарматами, ни с фракийцами, потому что ее территория и хронология решительно противоречат такому предположению. Письменные источники помещают на землях, занятых черняховской культурой, антов и склавинов, историческая деятельность которых относится как раз ко времени существования этой культуры. Границы земель антов и склавинов довольно точно совпадают с территорией черняховской культуры. Это дает основание связывать данную культуру со славянскими племенами антов и склавинов, что подтверждается соответствием сведений об этих племенах тому обществу, которое оставило памятники черняховского типа (это касается прежде всего уровня исторического развития). Черняховская культура сыграла существенную роль в сложении средневековой славянской культуры.
